

KONVERENTS SOVETIIDENTIDEEDIST*

RAHVUSVAHELINE TEADUSKONVERENTS „IDENTITEEDI JA ISIKSUSE KUJUNDAMINE KOMMUNISTLIKU VÕIMU ALL: AJALUGU IDA-EUROOPA TOTALITAARREŽIIMIDE TEENISTUSES”

Tallinn, Nordic Hotel Forum konverentsikeskus, 9.–10. juuni 2011

MEELIS SAUEAUK

Võib küsida, kas Nõukogude/soveti identiteedi küsimustega ei ole juba küllalt tegeldud ja kas võiks selle teema käsitletuks lugeda? Etteruttavalt vastaksin, et nagu konverents „Identiteedi ja isiksuse kujundamine kommunistliku võimu all: Ajalugu Ida-Euroopa totalitaarrežiimide teenistuses” näitas, leidub veel küllalt ruumi selle teema teaduslikule käsitlemisele. 50 ja rohkemgi aastat, mil siin „nõukogulikkust” (*Sovietness*) vägagi intensiivselt kujundati, ei saa niisama kergesti olematuks muuta. Moskvast konstrueeritud ja „Nõukogude bloki” propageeritud ofitsiaalsetel ajalookäsitlustel oli sovetiidentiteedi produtseerimisel vägagi keskne roll. Kunstlikult loodud ametlik ajalugu ja sellega elanikkonnale peale sunnitud uus ajalooline identiteet taotles ainutõe kehtestamist läbi pooltõdede ja päris valede, vaikides maha tegelikult aset leidnud sündmusi ja tegelikult elanud inimesi. Ning siin on järelmiks muu hulgas ka see, et ajaloolaste poolt võib tänapäevalgi kohata seisukohti ja keelendeid, mis tahes- tahtmata kannavad edasi Nõukogude (ajaloo)propagandat.

Konverentsi korraldajate – Eesti Mälu Instituudi ja Sihtasutuse Unitas¹ eesmärgiks oligi Ida-Euroopas teostatud kommunistliku identiteedi ja isiksuse kujundamise riikliku poliitika ja tegevuste, aga ka efektiivsuse kirjeldamine, analüüsimine ja selgitamine, lähtudes endiste idabloki riikide ametlikest ajalookäsitlustest. Üritati uurida ka inimõiguste piiramise ja sundusliku identiteedikujundamise seoseid, sest inimõiguste rikkumiste väljaselgitamine Nõukogude perioodil Eestis on ju ka põhiline Eesti Mälu Instituudi missioon. Konverentsil osales ka valdav enamik Eesti Mälu Instituudi rahvusvahelise komisjoni liikmeid eesotsas komisjoni esimehe, õigus- ja majandusteadlase ja endise Euroopa Parlamendi presidendi Enrique Barón Crespoga Hispaaniast.

Konverentsi tervitussõnadega avanud Eesti Vabariigi president ja ühtlasi Eesti Mälu Instituudi patroon Toomas Hendrik Ilves rõhutas, et olukorras, kus Eesti ajaloo olulised arhiiviallikad Venemaal on siinsetele uurijatele kättesaamatud, ei tuleks unustada ka kohalike inimeste mälestuste, suulise ajaloo kogumist.

Konverentsi esimese paneeli „Kommunistliku identiteedi ja isiksuse kujundamine, selle meetodid ja vahendid” juhatajaks oli Eesti Mälu Instituudi rahvusvahelise komisjoni liige, usuteadlane ja poliitik Markus Meckel Saksamaalt. Ettekandjatena astusid üles Silviu Taras

* Artikkel on avaldatud ajakirjas Tuna nr. 4/2011, lk. 138–141.

¹ Sihtasutus Unitas on 2008. aastal Tallinnas asutatud mittetulunduslik organisatsioon, mille missiooniks on totalitaristlike režiimide poolt lõhestatud ühiskondade lepitamine.

Rumeeniast, Lelde Neimane Lätist ja Eesti Mälu Instituudi teadur Eli Pilve. Silviu Taras rääkis teemal „Avalike rituaalide muundumine – isiksuse kujundamine kommunistlikus Rumeenias”. Ta kirjeldas, kuidas kommunistlikud ainuvalitsejad kasutasid avalikke tseremooniaid, rituaale ja üritusi ära kommunismi ja Rumeenia rahvusluse segu, niinimetatud rahvuskommunismi propageerimiseks. Rahvuskommunismi ideoloogia tugevnes veelgi, kui mais 1958 viidi Nõukogude armee väeüksused Rumeeniast välja. Vaenlase kuvand võeti kokku terminiga „fašist”.

Lelde Neimane tutvustas Läti okupatsioonimuseumi projekti Nõukogude aja mälestuste talletamisest videosse. Eli Pilve ettekanne kirjeldas ideoloogilist ajupesut koolitunnis Eesti NSV-s, kus rahvuslike väärtuste asemel kultiveeriti nõukogulikke väärtusi – eesmärgiks oli, et igaüks hakkaks ennast identifitseerima kui „nõukogude inimene”, mitte kui eestlane või lätlane. Kuigi Nõukogude diktaatori Jossif Stalini surm ja isikukultuse hukkamõistmine uue juhi Nikita Hruštšovi poolt tõid endaga kaasa tajutavat mõju ka koolide õppetöös, jäi ideoloogiline kasvatus oma põhiolemuselt samaks kogu sovetiaja jooksul.

Esimese konverentsipäeva teise paneeli sõlmküsimuseks oli Balti pagulastele suunatud Nõukogude ajaloo-propaganda. Paneeli juhatas Meelis Maripuu Eesti Mälu Instituudist, kes märkis, et NSV Liidus aktiveerus alates 1950. aastate lõpust märgatavalt võitlus „nõukogudevastase elemendiga” ning ühtlasi rünnakud lääneriikides elavate pagulaskogukondade vastu. Ühe peamise võitlusvahendina pagulaskogukondade vastu kasutati sel perioodil süüdistusi mõnede pagulaste koostöös Saksa okupatsioonivõimudega ning nende võimalikku või väidetavat osalust sõja- ning inimsusevastastes kuritegudes. Seesuguste meediakampaaniatega sooviti diskrediteerida nii konkreetseid isikuid kui ka kogu pagulaskogukonda ning isegi nende asukohariike, kes olid väidetavatele sõjakurjategijatele peavarju andnud.

Kaasettekande teemal „Kaks vaatenurka väliseestlastele suunatud Nõukogude propagandale” pidasid Tartu Ülikooli doktorant Ivo Juurvee ja Rootsi raadio ajakirjanik Maarja Talgre. Ivo Juurvee keskendus Nõukogude propaganda „teisele lainele”, mis algas spetsiaalselt väliseestlaste seas levitamiseks mõeldud ajalehe Kodumaa asutamisest KGB (NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Komitee) ettepanekul 1958. aastal. Nõukogude Liidu ja Nõukogude Eesti ülistamise kõrval keskenduti Kodumaas ka muudele teemadele diskrediteerimaks väliseestlaste poliitilisi liidreid, lõhestamaks nende kogukonda ja külvamaks tülisid. Lisaks nädalalehele anti välja rida ainult väliseestlastele suunatud ajaloo-teemalisi raamatuid. Raamatute peamine autor ja Kodumaa kaastööline oli Andrus Roolaht. Juurvee leidis, et ingliskeelset ajalookirjutust KGB-l mõjutada ei õnnestunud, küll aga tekitada pingeid väliseesti kogukonnas ja põhjustada kannatusi üksikisikutele.

Maarja Talgre, kes on sündinud Eesti põgenike perekonnas 1945. aastal Rootsis, jätkas sealt, kus Juurvee pooleli jäi: propaganda mõju hindamisest, tehes seda isiklikult läbielatu näitel. Peamise tundena seoses Kodumaaga meenus tal kõigepealt hirm, mis valdas inimesi, kes leidsid selle ajalehe äkki enda postkastist. Kardeti, et „nüüd on aadress juba KGB-l teada”. Ränga hoobi andis Maarja Talgrele ja tema perekonnale aga K. Saarse *alias* Andrus Roolahe koostatud laimuartikkel tema isast Leo Talgrest, kusjuures väljamõeldiste usutavaks muutmiseks oli lisatud katkendeid Leo Talgre päevikust. Hiljem, iseseisvuse taastamise ajal, rääkinud Roolaht Maarja Talgrele, et oli lugenud Leo päevikuid KGB arhiivis.

Jyväskylä ülikooli dotsent Simo Mikkonen näitas oma ettekandes Vene, Eesti ja Ameerika Ühendriikidest kogutud arhiivimaterjali põhjal, et Nõukogude ofitsiaalajaloo propaganda oli külma sõja oluline osa, mille eesmärk oli väliseesti kogukonna lõhestamine. See oli Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei keskaparaadi otsese kontrolli all, kasutas mitmesuguseid meediume ja nõudis olulisi ressursse. Nõukogude valitsus arvas, et ajaloo-propaganda välismaal aitab vähendada „alternatiivse ajaloo“ mõju ka siseriigis.

Pärast töist konverentsipäeva oli külalistel võimalus tutvuda Tallinna vanalinnaga ja üksteisega vastuvõtul Eesti Teaduste Akadeemia saalis.

Teine konverentsipäev, mida juhatas Sihtasutuse Unitas üks asutajaid ja nõukogu liige, Eesti kaitseminister Mart Laar, algas paneeliga kommunistliku identiteedi ja isiksuse kujundamise tagajärgedest ning mõjudest tänapäeval. Laar rõhutas oma sissejuhatavas sõnavõtus kommunistlike režiimide korruptiivset olemust, mille edasikandumine on üks ohtlikumaid järelmõjusid.

Õigusteadlane Jernej Letnar Černič Sloveeniast rääkis kommunistliku identiteedi jäänukitest Sloveenias – maal, mis on üldiselt tuntud kui üks Ida-Euroopa kaunimaid ja edumeelsemaid riike. Letnar Černiči väitel on Sloveenias vahetult pärast Teist maailmasõda toime pandud kommunismikuriteod tänapäeval Sloveenias tabuteema, mis põhjustab ühiskonna polariseerumist. Sloveenia on oma lähiajaloo ärganud nii fašistliku, natsliku kui ka kommunistliku totalitaarreežiimi võimu all ning kommunismiperioodi mälestusmärke ja sümboloid kohtab riigis veel tänapäevalgi.

Läti Ülikooli doktorant Klinta Ločmele kõneles sovetliku mineviku edasiandmisest Läti perekondades ja selle jäädvustamisest. Lätis tehtud uuringute põhjal ei teadnud 37% küsitletud õpilastest, kas nende esivanemad olid Nõukogude poliitiliste repressioonide ohvriks langenud või mitte, sest Nõukogude ajal saadud sotsiaalne trauma mõjutab esivanemate käitumist veel tänapäevalgi ja paneb inimesi möödunu kannatustest vaikima. See muudab aga ajaloolaste jaoks selle olulise informatsiooniallika kättesaamatuks või raskesti kättesaadavaks.

Oleksandr Svyetlov Ukrainast vaatles Nõukogude ja Ukraina ajalookäsitluste konflikti UPA (Ukraina Ülestõusuarmee) ja tema ühe juhi Stepan Bandera vastuolulise hindamise taustal. Nagu ta tõdes, lõhestab käsitluste erinevus Ida- ja Lääne-Ukraina elanikkonda ka tänapäeval, sest see on osa nende piirkondade elanike erinevast identiteedist.

Keskseks sündmuseks teisel konverentsipäeval oli avalik sessioon Stanfordi Ülikooli Robert ja Florence McDonnelli lektoraadi Ida-Euroopa uuringute professori, ühtlasi ka Eesti Mälu Instituudi rahvusvahelise komisjoni liikme Norman M. Naimarki ettekandega teemal „Stalin ja tema genotsiid“, kus ta rääkis oma samanimelise raamatu põhiväidetest.² Norman Naimark on sündinud 1944. aastal New Yorgis ja läbinud oma studiumi bakalaureusekraadist kuni doktorikraadini Stanfordi Ülikoolis Ameerika Ühendriikides Californias. Ta on töötanud ka professorina Bostoni ülikoolis ja teadurina Harvardi ülikoolis. Naimark on käesoleval ajal ka *Hoover Institution*’i vanemteadur ja mitmete juhtivate ajalooajakirjade toimetuskolleegiumite

² N. M. Naimark. *Stalin's Genocides*. Princeton University Press, 2010.

liige. Naimarki uurimisprojektid käsitlevad 20. sajandi massimõrvu ja Stalini režiimi ajalugu, tema põhiteoseks peetakse monograafiat Nõukogude okupatsioonist Saksamaal.³

Norman Naimarki ettekande põhiküsimuseks oli: kas Stalini käsul toime pandud massirepressioone võib kvalifitseerida genotsiidina? Teatavasti määratleb genotsiidi rahvusvahelise õiguse mõistes 1948. aastal ÜRO-s vastu võetud ja 1951. aastal kehtima hakanud genotsiidi vältimise ja karistamise konventsioon. Selle järgi on võimalik mitte käsitleda näiteks Eestis toime pandud küüditamisi või mõrvu genotsiidina, sest pole piisavalt tõendeid, et eestlastevastaseid kuritegusid pandi toime rahvuslikul pinnal – pigem olevat tegemist sotsiaalsete (näiteks jõukamad talupidajad ehk Nõukogude pruugis nn. kulakud) või poliitiliste gruppide liikmete hävitamisega. Naimarki väitel on aga ka Stalini massimõrvu täiesti asjakohane nimetada genotsiidiks. Naimarki argumentatsioon on järgmine: õigusteadlane Raphael Lemkin, kes genotsiidikonventsiooni välja töötas, arvas genotsiidi alla ka sotsiaalsete ja poliitiliste gruppide vastased kuriteod, mis küll tollal NSV Liidu vastuseisu tõttu konventsioonist välja jäeti, kuid mille juurde hilisem rahvusvahelise õiguse areng on jälle tagasi tulemas. Naimark väidab, et genotsiidi tunnuseid omavad nii aastail 1937–1938 NSV Liidus läbi viidud suur terror, „kulakluse likvideerimise” kampaania (kus sooviti hävitada sotsiaalselt „võõrast” gruppi), Ukraina suur näljahäda, Katõni massimõrv kui ka NSVL vähemusrahvuste vastu suunatud teod. Oma mõrvarlikkusest sarnaneb Stalin paljuski Hitleriga, on Naimarki seisukoht. Sealjuures soovitas ta mitte uskuda ametlikku Nõukogude statistikat repressioonide ulatuse kohta ning lisas, et suhtumine Stalini kuritegudesse on identiteedi küsimus. Norman Naimarki arvamusel on nende kuritegude eitamine tänapäeva Venemaa valitsuse poolt üks ajaloolise vale väljendusi.

Naimarki ettekandele järgnesid remargid ja küsimused. Muu hulgas rõhutas teine Eesti Mälu Instituudi rahvusvahelise komisjoni liige, avalikku sessiooni ja järgnenud neljandat konverentsipaneeli juhtinud Nicholas Lane, et genotsiidi määratluse laiendamisse tuleb suhtuda ettevaatlikkusega, kuna see võib niiviisi devalveeruda.

Avaliku sessiooni lõppedes sai sõna tervituseks konverentsi ühe toetaja, Avatud Eesti Fondi juht Mall Hellam, kes muu hulgas avaldas lootust, et seesugused konverentsid jätkuvad ka edaspidi.

Konverentsi neljas ja ühtlasi viimane paneel puudutas õiguslikke aspekte Ida-Euroopa totalitaarrežiimide ajalookäsitlustes. Doktor Agata Fijalkowski Lancasteri Ülikoolist rääkis Poola kogemusest „*kommunismiaegse*” õigusliku identiteedi kujundamises. Ta analüüsis seda, kuidas Poola justiitssüsteem kaotas sotsialismiperioodi alguses oma õigusliku iseseisvuse ja identiteedi, mis viis õigusriigi kadumisele. Konverentsi lõpetas Tartu Ülikooli rahvusvahelise õiguse professor Lauri Mälksoo ettekandega „Mälusõjad ja rahvusvaheline õigus”. Mälksoo ettekandest jäi kõlama mõte, et nii ajalooteadusel kui ka rahvusvahelisel õigusel on midagi ühist: nad on vaidlustavad. See on tihti pettumus ajaloolastele, sest nad ootavad rahvusvahelistelt õigusnormidelt selgeid juhiseid. Mälusõjad on mõnikord võitlus selle üle, kuidas interpreteerida rahvusvahelist õigust minevikus. Siia, vaidlusaluste küsimuste hulka kuuluvad Baltimaade kontekstis: kuidas on õige kohaldada Nürnbergi rahvusvahelise tribunali (Londoni) põhikirja sätteid rahvusvaheliste kuritegude kohta Nõukogude kuritegude osas

³ N. M. Naimark. *The Russians in Germany*. Harvard, 1995.

Baltimaades ja millised on nende ebaseadusliku okupeerimise/annekteerimise õiguslikud tagajärjed.

Konverents sai teoks tänu Avatud Eesti Fondi ja haridusministeeriumi toetusele. Sihtasutuse Unitas kutsel osalesid konverentsil aktiivselt ka vabasektori esindajad, sh. Moldovast, Gruusiast, Poolast jne. kandmaks edasi ideed ühiskondliku lepituse otsimise tähtsusest. Ilmselt tõdesid kõik, et nii nagu sovetlik identiteedikujundus toimus koordineeritult, nii peab toimuma rahvusvahelises koostöös ka selle tagajärgede neutraliseerimine, kuid selle vahega, et siin ei saa olla diktaatoreid ega alluvaid, koostöö peab olema võrdsetel alustel. Konverents andis lootust, et kuigi propaganda mõju hindamine on raske, pole see siiski võimatu. Ja et identiteete on kergem luua kui muuta.